

## تجربه زیسته فرزندان طلاق در شهر تهران

**مقدمه:** طلاق به عنوان یک مسئله اجتماعی پیامدهای اجتماعی، عاطفی، اقتصادی زیادی برای فرزندان به همراه دارد اما تاکنون این مسائل از نظرگاه فرزندان مورد توجه قرار نگرفته است. اگرچه در سایر کشورها نیز تعداد کمی از تحقیقات به آن پرداخته‌اند اما نتایج آنها نشان‌دهنده تجربیاتی بیان‌نشده و شناخته‌نشده از سوی جامعه علمی است و این واقعیت خود منجر به تحمیل فشارهای بیشتر به کودکان شده است. بر این اساس در این پژوهش تلاش شده است اولین گام برای حل مشکلات فرزندان طلاق که همانا شناخت آنهاست، برداشته شود.

**روش:** این پژوهش به روش گراند‌تئوری (نظریه مبنایی) و با مصاحبه عمیق با ۲۴ نفر از فرزندان خانواده‌های طلاق در گروه سنی ۱۳ تا ۱۸ ساکن شهر تهران، در سال ۱۳۹۵ انجام شد.

**یافته‌ها:** تجربه مشترک فرزندان طلاق در مقوله‌ای با عنوان «معلق‌بودگی رانشی» قابل توصیف و تشریح است که ماحصل نابسامانی در فضای اجتماعی، خانواده‌بازسازی‌شده و سایر فضاهای زندگی فرد است و علی‌رغم به‌کارگیری استراتژیهای انطباقی مختلف توسط کودک، در بسیاری از مواقع قادر به سازگار شدن با شرایط نیست و این امر پیامدهای اجتماعی و روانی زیادی را برای او به همراه دارد.

**بحث:** هرچقدر محیطی که کودک در آن زندگی می‌کند، طلاق را انگ‌آلودتر بانداند، هرچه تغییرات ایجادشده در زندگی کودک بیشتر به‌عنوان استرس‌واره عمل کند و هرچه تاب‌آوری فضای زندگی کودک شکننده‌تر باشد و هرچقدر توانایی کودک در به‌کارگیری استراتژیهای کارآمد کمتر باشد، پیامدهایی که از طلاق نصیبش می‌شود، سخت‌تر و آسیب‌زننده‌تر خواهد بود. بر این اساس در کنار تلاشهایی که برای کاهش طلاق در جامعه صورت می‌گیرد پیشنهاد می‌شود به «طلاق کم‌آسیب» نیز توجه شود. برچسب زدایی از طلاق و کودکان طلاق اولین گام برای رسیدن به جامعه‌ای امن برای این گروه از کودکان است.

### ۱. محبوبه حامد

دکتر مددکاری اجتماعی، گروه آموزشی مددکاری اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)  
<Mahboube.hamed@gmail.com>

### ۲. محمدسعید ذکایی

دکتر جامعه‌شناس، گروه آموزشی جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

### واژه‌های کلیدی:


فرزندان طلاق، تجربه زیسته،


طردشدگی

تاریخ دریافت:

تاریخ پذیرش:

## Lived Experience of Divorce Children in Iran

▶ **1- Mahboube Hamed**   
Ph.D. in Social Work,  
Department of Social  
Work, Faculty of Social  
Sciences, Allameh Tabatabai  
University, Tehran, Iran,  
(Corresponding Author)  
<Mahboube.hamed@  
gmail.com>

▶ **2- Mohammad Saeed  
Zokaei**   
Ph.D. in Sociology,  
Department of Sociology,  
Faculty of Social Sciences,  
Allameh Tabatabai  
University, Tehran, Iran

### Keywords:

Divorce children, lived  
experience, Grounded  
theory

### Received:

Accepted:

**Introduction:** Divorce as a social problem has many social, emotional, and economic consequences for children; however, these issues, despite their importance, have not been addressed from children's viewpoint yet. Some studies conducted in other countries show the unexplained and unknown knowledge of these children by the scientific community, and this fact has put more pressure on the children. Accordingly, this study attempts to take the first step in solving the problems of divorce children, which is their recognition.

**Methodology:** This research was conducted using Grounded Theory and a in-depth interviews with 24 children of divorced families whose age range was 13-18.

**Findings:** The common experience of divorced children is described in "Suspension and rejection", which is the result of a disorder in the social, family-related, and other living spaces of a person, and despite the use of different adaptive strategies by the children, they are unable to adapt to situations, and it has many social and psychological consequences for them.

**Discussion:** In the event of divorce, if the changes in the child's life are more likely to be stressful, the child's living space will be slightly resilient, and the child's ability to use effective strategies will decrease, and the consequences of divorce will be harder and more harmful. Accordingly, along with efforts to reduce divorce in society, it is suggested that "divorce with less harm" be considered. The social environment and social issues should be such that society does not act as a crisis for the child. Eliminating the label of divorce and divorce children is the first step towards achieving a safe society for this group of children.

## **Extended Abstract**

**Introduction:** Divorce is a phenomenon that is rising in many societies, including Iran, and often leads to great harm and dilemma for family members, especially children. Given that parental divorce usually occurs in the particular ages of the child's psychosocial development, it causes children to suffer from various problems and injuries because the family is both the main support institution of the individual, especially in childhood and the most important factor in the development of their personality. Divorce can have negative and destructive impacts on children's personalities. The sense of insecurity and abandonment in children, which occurs after a breakdown in the family system, has many and often devastating effects on the child.

Studies show that the lack of adaptation of children with parental divorce can be seen in various aspects of life, such as unfavorable academic performance, behavioral problems, psychological incongruity, defective self-concept, social incompatibility, and undesirable parent-child relationships (Amato, 2000). Therefore, divorce as a social problem has many social, emotional, and economic consequences for children, these issues, despite their importance, have not been addressed from children's viewpoint in Iran yet. Some studies conducted in other countries show the unexplained and unknown knowledge of these children by the scientific community, and this fact has put more pressure on the children. Accordingly, this study attempts to take the first step in solving the problems of divorce children, which is their recognition.

**Method:** In this study, the constructivist-interpretive approach has been used. The main reason for paying attention to the constructivist approach in this study is its emphasis on the direct perception of individuals from specific experiences. The main emphasis of the research has been on how children interpret their experiences as regards divorce. For this purpose, the Grounded Theory method, derived from the aforementioned approach, has been selected as the research method and was conducted using tin-depth interviews with 24 children of divorced families at the age of 13-18.

**Findings:** The results of the code analysis in three stages appeared in the form of six categories: "rough social space" (context); "suspension and rejection" (phe-

nomenon); “restored family” (causative conditions); “fragile resilience of living space” (Intervening conditions); “coping strategies” (strategies); “fragile adaptability” (outcomes).

The common experience of divorced children is described in “suspension and rejection “, which is the result of a disorder in the social, family, and other living spaces of a person, and despite the use of different adaptive strategies by the children, most of the times, they are unable to adapt to situations, and it leads to many social and psychological consequences for them.

Children in divorced families experience a sense of insecurity, rejection, deficiency, and a kind of alienation through the major changes that have occurred in their lives. The restored family has very different characteristics from its early family, the change in members, roles, and changes in parental parenting ability (and in addition to other factors), the environment and the child’s living space, have lost their protective capability. (The fragile resilience of the living space), and they create a “suspension and rejection “atmosphere in close coordination with each other. The child uses different tactics to escape from this disturbing environment, which varies according to his or her living environment. The use of tactics has sometimes a temporary effect and sometimes it is inefficient and leads to a lack of adaptation of children to conditions.

Some of the effective tactics used by the child include cognitive strategies, such as the reinterpretation of the phenomenon of divorce and the acceptance of reality. Children who are successful in believing positive attitudes toward divorce and positive aspects or trying to believe their situation, are adapted easier to it, and the effects of divorce are less on them. But children who are incapable of applying these strategies are more likely to suffer psychological and social harm and social disruption.

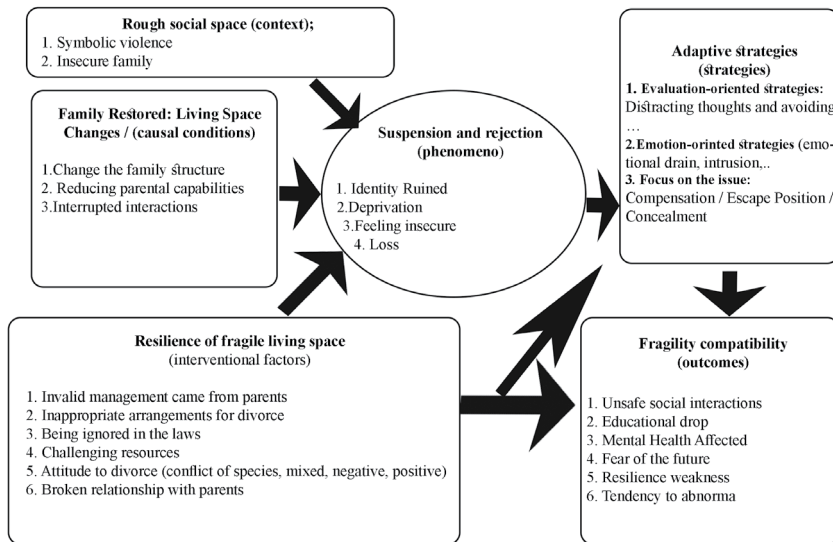


Figure (1) Paradigm Model of Research

**Discussion:** On the one hand, divorce is an extremely stressful process for children, and on the other hand, children have a limited ability to understand “what happens during divorce”, “what they feel” and to answer the questions that arise in this regard; therefore, experiencing parental divorce is painful for most children, and most of them are not easily adjusted to this phenomenon.

In the event of divorce, if the changes in the child’s life are more likely to be stressful, the child’s living space will be slightly resilient, and the child’s ability to use effective strategies will reduce, the consequences of divorce will be harder and more harmful. Accordingly, along with efforts to reduce divorce in society, it is suggested that “divorce with less harm” be considered. The social environment and social issues should be such that society does not act as a crisis for the child. Eliminating the label of divorce and divorce children is the first step towards achieving a safe society for this group of children.

Divorce children are excluded from society, rather than receiving social support

because of the lack of awareness of society and, consequently, they will experience stereotypical encounters with the facts. stereotype - which only considers individuals as groups, regardless of individual differences, single-faced view, and linear analysis of phenomena-is among the major factors by which all children are affected. Evasion of social responsibility seems to prevent community members from thinking and abandoning stereotypes.

### **Ethical consideration**

We would like to thank and sincerely thank all those who helped us in this research. This article is an excerpt from Dr. Mahboubeh Hamed's dissertation with comprehensive advice, especially the methodology of Dr. Mohammad Saeed Zokai, which was financially supported by the Ministry of Sports and Youth, but does not contain any affiliation with any organization or institution. There is no conflict of interest between the authors of this article. All members of the research sample participated in the project with the full consent of themselves and their parents, and each member had complete freedom and authority to leave the research at any stage. Also, the principle of anonymity has been observed for all members of the sample. On the other hand, since the sample members were children, the researcher did not continue the interview whenever the researcher felt that they were under stress from reviewing or expressing their memories.

**مقدمه**

طلاق پدیده‌ای است که در بسیاری از جوامع از جمله ایران رو به افزایش است و در اغلب موارد برای اعضای خانواده منجر به آسیب و معضلات فراوان، به‌ویژه برای فرزندان، می‌شود. نظر به اینکه اغلب طلاق والدین در سنین ویژه رشد روانی-اجتماعی فرزندان رخ می‌دهد، کودکان را دچار مشکلات و آسیبهای مختلف می‌کند؛ چراکه خانواده به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد حمایتی از فرد، به‌ویژه در دوران کودکی و مهم‌ترین عامل در پی‌ریزی و چگونگی رشد شخصیت وی، فرومی‌ریزد. حس ناامنی و رهاشدگی در فرزندان که به دنبال گسستگی در سیستم خانواده رخ می‌دهد، تأثیرات مختلف و اغلب مخربی بر کودک می‌گذارد.

مشاهدات پژوهشگر نشان می‌دهد فرزندان در خانواده‌های طلاق بر اساس تجربه‌ای که در فرایند طلاق والدین داشته‌اند، رفتارهایی از خود بروز دهند که بیانگر تفاوت آنها با کودکان در خانواده‌های عادی دارد. هرچه سن این کودکان بالا می‌رود به نظر می‌رسد مسائل و مشکلات جدیدی را تجربه می‌کنند که گاه منجر به واکنشهای روانی و اجتماعی نامطلوب در آنها می‌شود. این مشاهدات این سؤال را در ذهن مطرح می‌کند که «فرزندان طلاق چه چیزهایی را به فراخور طلاق والدینشان تجربه می‌کنند؟».

مطالعات نیز مؤید وجود یک «تجربه خاص توأم با مسئله» در زندگی فرزندان طلاق هستند<sup>۱</sup> (یحیی‌زاده و حامد، ۲۰۱۵). پژوهشهای داخلی که اغلب به بررسی وضعیت سلامت روانی فرزندان طلاق پرداخته‌اند، نشان می‌دهند که این کودکان اغلب از سطح سلامت روانی پایین‌تر و مشکلات عاطفی، رفتاری و جسمانی بیشتری نسبت به فرزندان خانواده‌های عادی، برخوردارند. در این خصوص، درویزه (۱۹۹۲) نشان داد طلاق بر وضعیت اضطراب، گوشه‌گیری، پرخاشگری، بهانه‌جویی، انتقام‌جویی، نزاع و درگیری، بدخواهی و بی‌خواهی، بی‌زاری از زندگی، فرار از منزل و شک و دودلی، اثر فزاینده داشته و بر اعتمادبه‌نفس و

1. Yahyazadeh and Hamed

کنجکاوی اثر کاهنده دارد. همچنین نتایج پژوهش شریفی درآمدی (۲۰۱۰) بیانگر این مسئله است که افسردگی، اضطراب، پرخاشگری، شکایات جسمانی، افکار پارانوئید در نوجوانان خانواده‌های طلاق (محروم از مادر) به‌طور معنی‌داری، بیشتر از نوجوانان خانواده‌های عادی و حتی نوجوانان یتیم محروم از مادر است.

از یک‌سو طلاق برای کودکان یک فرآیند فوق‌العاده استرس‌زا است و از سوی دیگر، کودکان توانایی محدودی برای فهمیدن «آنچه در جریان طلاق روی می‌دهد»، «آنچه احساس می‌کنند» و پاسخ به سؤالاتی که در این زمینه برایشان پیش می‌آید، دارند؛ بنابراین تجربه طلاق والدین، برای اکثر کودکان رنج‌آور است و بخش عمده‌ای از آنها به‌راحتی با این پدیده سازگار نمی‌شوند. ناسازگاری کودکان با طلاق والدین می‌تواند در جوانب گوناگون زندگی نظیر: «عملکرد تحصیلی نامطلوب، مشکلات رفتاری، ناسازگاری روان‌شناختی، خودپنداره معیوب، ناسازگاری اجتماعی و روابط نامطلوب والدی-فرزندی» خود را نشان دهد<sup>۱</sup> (آماتو، ۲۰۰۰)

اما سؤالی که پیش می‌آید این است که طلاق طی چه فرآیندی منجر به این پیامدها می‌شود. پژوهش‌های کیفی که در خارج از ایران انجام شده است، نشان می‌دهد این کودکان اغلب احساس گناه می‌کنند و گرفتار این باور نادرستند که به‌نوعی عامل طلاق والدینشان بوده‌اند و یا اغلب آنها احساس تنهایی و متفاوت بودن از کودکان دیگر می‌کنند<sup>۲</sup> (نیومن، ۲۰۰۶ الف و ۲۰۰۶ ب) این احساسات باعث می‌شود آنها در ابعاد مختلفی آسیب‌پذیر شوند، به‌عنوان مثال اعتماد به‌نفس خود را از دست بدهند. گرچه ممکن است اشتراکات زیادی میان فرزندان طلاق در کشورهای مختلف وجود داشته باشد، اما بی‌شک به فراخور تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاست‌گذاری‌های متفاوت، این مشکلات ممکن است از نقطه‌ای

1. Amato  
2. Neuman



به نقطه‌ای از لحاظ نوع، کمیت و کیفیت متفاوت باشد. همچنین ممکن است تأثیرپذیری مشکلات مشابه فرزندان طلاق از جدایی والدینشان در نقاط مختلف از کانالهای فرهنگی- اجتماعی متفاوت، صورت گیرد. بر همین اساس مطالعه تجربه این کودکان از زندگی با طلاق والدینشان در ایران، به صورت اختصاصی ضرورت می‌یابد، امری که در پژوهشهای داخلی مغفول مانده است. نتایج این تحقیق می‌تواند بخشی از خلأ مطالعاتی موجود در حوزه فرزندان طلاق را پر کند. بر این اساس، این تحقیق اهداف زیر را به دنبال دارد: ۱) دستیابی به عوامل مرتبط با سازگاری (یا ناسازگاری) در فرزندان طلاق، ۲) شناخت پیامدهای طلاق در ابعاد اجتماعی، روانی، عاطفی و رفتاری در فرزندان<sup>۱</sup> و ۳) کشف نحوه مواجهه و کنار آمدن با طلاق والدین و مسائل مرتبط با آن، از جانب فرزندان نوجوان.

## روش

پارادایم و روش تحقیق: پارادایم یا رویکردی که پژوهشگر در بررسی و شناخت مسائل و به‌طور ویژه به انسان دارد از عمده عواملی که تعیین‌کننده روش پژوهش در علوم انسانی است. در پژوهش حاضر از رویکرد سازه‌گرا- تفسیرگرا<sup>۲</sup> به موضوع پژوهش نگریسته شده است. فرض بنیادی رویکرد سازه‌گرا- تفسیرگرا آن است که انسانها موجوداتی خلاق، مبتکر و معنا ساز هستند که به جهان اجتماعی خود معنا و نظم می‌بخشند و در تعریف انسان، بر اراده‌گرایی تأکید دارد. بر این اساس، کنشهای انسانی یا عاملان اجتماعی مبتنی بر انتخابهای ذهنی و دلایل فردی هستند. از نظر رویکرد تفسیری، افراد عادی از طریق مکانیسم تعاملهای روزمره، در فرایند خلق نظامهای معنا درگیر هستند. این معانی همواره در بستر روابط عادی و متعارف روزمره ساخته شده و به تناسب موقعیتها و بسترهای خاص مورد بازاندیشی و بازتعریف قرار می‌گیرند (محمدپور، ۲۰۱۰).

۱. این تأثیرات از طریق مقایسه کودکان با سازگاری کمتر با کودکان با سازگاری بیشتر حاصل می‌شود.

2. Constructivist-interpretive approach

سازه‌گرایان (برساختگرایان) اجتماعی معتقدند که هیچ واقعیت عینی برای مردم وجود ندارد، بلکه «آن چیزی که واقعیت دارد این است که یک برساخته در ذهن افراد وجود دارد». بر اساس این رویکرد آگاهی و حقیقت خلق می‌شوند، نه آنکه به وسیله مغز کشف شوند. آنها وجود یک واقعیت عینی را انکار می‌کنند و «در عوض، ادعا می‌کنند واقعیت برساخته‌های اجتماعی ذهنی هستند و دیگر اینکه به تعداد افراد چنین برساخته‌هایی وجود دارد. (گرچه تعداد زیادی از این برساخته‌ها به صورت شفافی میان افراد می‌تواند به اشتراک گذاشته شود (میلز، ۲۰۰۶)».

پژوهش حاضر، انسان (در اینجا فرزندان طلاق) را به عنوان سوژه‌ای در نظر گرفته است که واقعیتی به نام «طلاق والدین» (به عنوان یک برساخته اجتماعی ذهنی) را در ذهن شکل می‌دهد. باور به اینکه فهم و تفسیری که فرزندان از طلاق والدین در ذهن دارند، این واقعیت (مفهوم طلاق والدین) را شکل می‌دهد، ما را به این مسئله رهنمون می‌کند که برای شناسایی اثرات و مسائلی که طلاق والدین برای فرزندان به همراه دارد، جز از دریچه دید فرزندان نمی‌توان به شناخت دقیق و در پی آن به ارائه راه‌حل پرداخت، زیرا طلاق به نوبه خود یک واقعیت مجزا نیست، بلکه شکلی از تعاملات و روابطی است که شناخت و مفهوم جدیدی را در ذهن فرزند ایجاد می‌کند (که همانا «طلاق والدین» است) که می‌تواند - به فراخور زمینه زندگی فرد - منحصر به فرد باشد. این شناخت جز از راه تعامل دوجانبه کنشگر و پژوهشگر، به واسطه زبان، حاصل نمی‌شود. برای این منظور روش پژوهش گراندتئوری (نظریه مبنایی) مبتنی بر نظریه اشتراک و کوربین (۱۹۹۸) که با رویکرد مذکور همسوست به عنوان روش پژوهش انتخاب شده است.

روش گردآوری اطلاعات: ارائه یک نظریه مبنایی مستلزم گردآوری داده‌های متنی - مصاحبه‌ای عمیق است. عمده‌ترین فن گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر مصاحبه

نیمه ساخت یافته<sup>۱</sup> و مسئله محور<sup>۲</sup> است. همچنین علاوه بر مصاحبه «یادداشت میدانی» مبتنی بر مشاهدات، به کمک تحلیل یافته‌ها، آمده‌اند. مصاحبه‌ها در مدرسه، کلینیک مددکاری و روانشناسی و تعداد کمی در منزل کودک (البته در تمام موارد به‌دوراز حضور فرد سوم) و در بازه زمانی با میانگین ۵۰ دقیقه، انجام گرفت. سؤالات اولیه که در قالب پرسشنامه نیمه ساخت یافته مورد استفاده قرار گرفت که برخی از سؤالات اولیه عبارتند از:

۱. چه موقع متوجه طلاق والدیتان یا تصمیم آنها به طلاق شدید؟ احساس و واکنش شما چه بود؟

۲. دلیل جدایی والدینت به نظر تو چه بوده است؟

۳. شرایط زندگی شما قبل و بعد از جدایی والدینت چگونه بود؟ چه چیز خوب یا بدی در زندگیتان بود؟

۴. بعد از طلاق تغییری در رفتار پدر و مادر نسبت به شما پیش آمد؟ چه تغییراتی؟

۵. کسی از دوستان و اقوام از تصمیم والدیتان به طلاق برای شما توضیحی داد؟ در مورد برنامه و وضعیت آینده شما چطور؟

۶. (در صورتی که والدی ازدواج مجدد کرده‌اند) رابطات با نامادری، ناپدری، خواهر و برادر ناتنی چطوری است؟

۷. در مجموع توانستی با این قضیه کنار بیایی؟ چطور؟ چقدر طول کشید؟ چه اثراتی بر زندگی شما داشت یا خواهد داشت؟

سؤالات اولیه در طی مصاحبه‌ها و تحلیل هم‌زمان، با توجه به خلاهای اطلاعاتی به تدریج تکمیل گردید.

مشارکت‌کنندگان و تعداد آنها: مشارکت‌کنندگان در این پژوهش که در تهران و سال

---

1. Semi-structured interview

2. Problem centered

۱۳۹۵ انجام شده است شامل ۱۱ پسر و ۱۳ دختر از خانواده‌های طلاق بودند که در زمان مصاحبه بین ۱۳ تا ۱۸ سال سن داشته‌اند. طول دوره جدایی والدین ایشان تا لحظه جدایی بین ۲ تا ۱۶ و سن کودک در زمان جدایی والدین بین ۲ تا ۱۵ ساله (۷ نفر زیر ۵ سال، ۱۲ نفر بین ۶ تا ۱۰ سال و ۵ نفر بین ۱۱ تا ۱۵ ساله) بوده است.

مشارکت‌کنندگان موردنظر از طریق مدارس، کلینیک‌های مشاوره و مددکاری اجتماعی، کمیته امداد شناسایی شدند.

روش انتخاب و دسترسی به مشارکت‌کنندگان، نمونه‌گیری نظری بوده و حجم نمونه‌ای که با آن اشباع داده‌ها حاصل شده ۱۷ مصاحبه بود، اما پژوهشگر جهت اطمینان مصاحبه‌ها را تا ۲۴ مورد ادامه داد.

معیارهای ورود و خروج افراد به نمونه: معیارهای ورود مشارکت‌کننده عبارت بودند از: (۱) سن (بازه ۱۳ تا ۱۸ سال؛ ۲) عمر طلاق والدین (بالای ۶ ماه) ۳) رضایت فرد به انجام مصاحبه؛ ۴) رضایت والدین به مصاحبه با کودک؛ ۵) عدم اشباع داده‌ها. معیارهای خروج فرد از مصاحبه عبارتند: از عدم تمایل مشارکت‌کننده به ادامه مصاحبه، ناتوانی در ارائه اطلاعات درست و پشیمانی مشارکت‌کننده از پاسخگویی پس از آغاز مصاحبه روش تحلیل داده‌ها: نظر به روش پژوهش (کیفی)، تحلیل با کدگذاری (سه مرحله‌ای) همراه بوده و محقق برای تحلیل از دو رویه مقایسه مداوم داده‌ها و پرسش سؤالات، به اقتضای اهداف پژوهش، سود جست.

ارزیابی پژوهش: در این پژوهش جهت ارزیابی کیفیت پژوهش از معیار «اعتبارپذیری» (تائیدپذیری) با شیوه‌های درگیری طولانی مدت پژوهشگر با فضای پژوهشی، استفاده داوران بیرونی و دریافت نظر مشارکت‌کنندگان و نیز معیارهای «اطمینان‌پذیری» (قابلیت وابستگی) با شیوه‌های «چک کردن رونوشتها»، «مقایسه پیوسته داده‌ها با کدها» و «توافق کدگذاران» استفاده شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این مطالعه برای رعایت اخلاق در پژوهش، چند اصل رعایت شده است؛ که عبارتند از: رضایت آگاهانه مشارکت‌کننده، کسب اجازه و جلب رضایت والدین به صورت شفاهی و کتبی، رازداری در گزارش، پرهیز از آسیب رساندن به مشارکت‌کننده و محافظت از اطلاعات گردآوری‌شده. جهت دستیابی به رضایت آگاهانه مشارکت‌کننده در ابتدا موضوع پژوهش، اهمیت اطلاعاتی که مشارکت‌کننده ارائه می‌دهد و نیز تعهد پژوهشگر به اصل رازداری و اینکه هیچ اطلاعاتی به نام ایشان در هیچ کجا منتشر نخواهد شد برای مصاحبه‌شونده تشریح شد، مصاحبه و ضبط صدا تنها در صورت رضایت مصاحبه انجام می‌شد. در مواقعی که مصاحبه‌شونده تمایل به مصاحبه نشان می‌داد اما اجازه ضبط صدا نمی‌داد، محقق مجبور بود تنها به نوشتن سخنان او اکتفا کند که تعداد کمی از نمونه‌ها در این دسته قرار گرفتند.

تلاش شد در حین مصاحبه با مشارکت‌کننده همدلی لازم به عمل آمده و چنانچه موضوعی کودک را دچار فشار روانی می‌کرد، یا از آن پرهیز شد یا به گونه‌ای همدلی لازم با وی به عمل آید. البته ذکر این نکته لازم است که به هرروی طلاق والدین برای اغلب فرزندان تلخ است و انجام شدن مصاحبه با همدلی، موجب تخلیه روانی فرد هم می‌شد. تمایز میان این دو حالت برای پیشگیری از آسیب رساندن به کودکان، مورد توجه و مذاقه پژوهشگر بوده است.

### یافته‌ها

نتایج حاصل از تحلیل کدها در سه مرحله در قالب شش مقوله پدیدار شدند: «فضای اجتماعی خشن» (زمینه)؛ «معلق‌بودگی رانشی» (پدیده)؛ «خانواده بازسازی‌شده» (شرایط علی)؛ «تاب‌آوری شکننده فضای زندگی» (شرایط مداخله‌ای)؛ «استراتژیهای مقابله‌ای» (استراتژیها)؛ «سازگاری شکننده» (پیامد).

## معلق‌بودگی رانشی

هسته کشف‌شده (در مدل پارادایمی) در این پژوهش، یعنی «معلق‌بودگی رانشی» (پدیده) را می‌توان وجه مشترک تجربیات کودکان طلاق، تلقی نمود. این مفهوم فضای را از دنیای کودکان طلاق به تصویر می‌کشد که تجربه‌های غالباً رنج‌آور ایشان را در خود جای می‌دهد، از جمله این تجربه‌ها عبارتند از: هویت مخدوش شده، رانده‌شدن (مطروودیت)، احساس ناامنی و بی‌پناهی، فقدان و محرومیت.

دو جز اصطلاح ترکیبی «معلق‌بودگی رانشی» بیانگر احساس سرگشتگی اجتماعی و فردی (معلق‌بودگی) و طردشدن از تعاملات اطراف از جمله جامعه، والدین، اقوام و دوستان است؛ که در حقیقت طردشدگی (رانده‌شدگی) زمینه‌ساز احساس سرگشتگی است. مشارکت‌کننده‌ای در خصوص اینکه تمایل دارد هویتش را با حضور والدینش به مردم نشان دهد می‌گوید:

«[اگه جدا نشده بودند] مردم می‌دیدند که من پدرم میاد دنبالم! مادرم میاد دنبالم!» (پسر، ۱۳ ساله، ۷ ساله در زمان جدایی).

این نقل قول نشان می‌دهد که این کودکان همان‌طور که از مفهوم «خود آینه سان» کولی برمی‌آید هویتش را از بازتاب نگرش دیگران در مورد خودش وام می‌گیرد و علاقه دارد تصویر مثبتی در نگاه دیگر کنشگران اجتماعی از خود ایجاد کند. به عبارتی این کودک تمایل دارد هویت خدشه‌دارشده خود را با تعریف شدن هر دو والد در زندگی‌اش، بازسازد. نگار نیز خود را به واسطه طلاق والدین در معرض «داغ بی‌اعتباری» می‌بیند و تلاش می‌کند با توضیحاتی که برای دوستانش می‌دهد، هویت مستقل خود را حفظ کند:

«بهشون گفتم سر اینکه مامان بابام جدا شدن، نه برام ترحم کنید، نه برام دلسوزی کنید و نه با منت کاری رو برام انجام بدید. رابطتون مثل قبل باشه. اگه واقعا دوستین نباید

طلاق اونها براتون مهم باشه. من، منم! نه قراره مثل بابام باشم نه مثل مامانم. من منم!  
 هر کی شخصیت مستقل داره» (دختر ۱۵، ساله، سن زمان جدایی ۱۰ ساله).  
 بنابراین در خانواده نابسامان این الگوهای هویت‌بخش در زندگی کودک شکسته می‌شود  
 و کودکان طلاق بر اساس قضاوتها و پیشداوریهای غلط اجتماعی در مورد خودشان نگرش  
 منفی پیدا می‌کنند. سرگشتگی هویتی در کنار رهاشدگی از سوی والدین به احساس ناامنی  
 عمیقی در کودکان می‌انجامد.  
 مریم که بعد از جدایی والدینش از سوی عمومی خود مورد تعرض جنسی قرار گرفته  
 است به بی‌پناهی خودش و نداشتن حامی اعتراض دارد:  
 «خوب اذیتم میکنه که چرا مادرم بالا سرم نباشه که یک همچین اتفاقی بیافته؟».  
 پوریا به این نکته اشاره دارد که بر خلاف کودکان دیگر هیچ تکیه‌گاه حمایتی و امنیتی  
 ندارد:

«بچه‌های طلاق همشون بد بختند. [...] چون مشکلات زیادی دارند و خودشون باید  
 از پس مشکلاتشون بر بیان»

### خشونت نمادین

نتایج داده‌ها نشان داد «احساس معلق‌بودگی رانشی» در زمینه‌ای شکل می‌گیرد که بیشتر  
 یک فضای اجتماعی خشن است تا محلی امن! در این فضا، جامعه به‌عنوان بستر حیات  
 اجتماعی و خانواده به‌عنوان اولین نهاد حمایتگر کودک، نه تنها مأمور و پناهگاهی مناسب برای  
 کودک نیستند؛ بلکه خود در نقش استراس‌واره برای کودک، عمل می‌کنند.  
 فضای اجتماعی انگ‌آلود بر علیه طلاق، بیشتر تداعی‌گر «خشونت نمادین» است.  
 «خشونت نمادین»، برگرفته از مفاهیم بوردیو، تداعی‌کننده القا نگرش تماما منفی و  
 یکسونگرانه به پدیده طلاق و به‌تبع آن به اعضای آن است. کنار گذاشتن یکجانبه طلاق و

مذموم شمردن آن از سوی ساختارهای فرهنگ‌ساز و درونی شدن از سوی اعضا، نشان‌دهنده خشونت‌ی است که ساختارها به کنشگران ضعیفی که تاب مبارزه با آن را ندارند، اعمال می‌کنند که با تبلیغ و تکرار آن در نمادهای فرهنگی، از سوی کنشگر درونی و باور می‌شود. به این ترتیب، کودک در آن فضا به این باور می‌رسد که طلاق و عضویت از آن بودن، نشانه ناکارآمدی، ناسالم بودن (به‌ویژه در حوزه اجتماعی) و نقصانی است که در تمام عمر می‌بایست آن را با خود یدک کشد. کودک با عدم پذیرش و پنهان نمودن جدایی والدین نشان می‌دهد که این برجسبها و انگه‌های طردکننده را پذیرفته است.

کلیشه‌های طلاق باعث می‌شود طلاق از سوی فرزندان به‌عنوان یک امر مذموم و یک حادثه منفور که نباید در مورد آن حرف زد (یک تابو)، درک و باور شود، همین امر باعث می‌شود کودک تلاش کند که آن را کتمان کند.

نگاه کلیشه‌ای به طلاق: کلیشه‌های اتهام‌آمیز در مورد کودکان طلاق از سوی جامعه موجب آزار این کودکان می‌شود. به‌عنوان مثال یکی از مشارکت‌کنندگان اشاره می‌کند:

«تو جامعه که زندگی می‌کنیم مردم آن قدر کوتاه‌فکرند که وقتی می‌گن یکی بچه طلاق، خیلی فکر بدی در موردش می‌کنن. می‌گن مثلاً پدر مادرش طلاق گرفتن بچه به راه‌های خیلی بدی کشیده می‌شه. درحالی‌که اونقدر درکشون بالا نرفته هنوز!» (دختر، ۱۵ ساله، سن زمان جدایی ۱۰)

همچنین کودکان به‌واسطه متهم بودن مادر به‌عنوان یک زن مطلقه و تمامی اتهامات واهی موجود که به هر زن مطلقه‌ای زده می‌شود، محدود و طرد می‌شوند.

نگاه سنتی قالب در جامعه ایران طلاق به‌مثابه یک تابو اجتماعی قلمداد می‌شود. مواجهه تابوگونه با یک پدیده به این معنی است که نوعی ممنوعیت و تحریم اجتماعی و یا درد در مواجهه به آن وجود دارد و به همین دلیل فرد از صحبت در مورد آن خودداری می‌کند.



صحبت کردن و آگاهی دادن به دیگران در مورد طلاق والدین، برای کودکان چنان سهمگین است که برخی از این کودکان ترجیح می‌دهند غیبت والدشان را به فوت او نسبت دهند و هرگز اظهار نکنند که والدینشان جدا شده‌اند. حتی در مواردی کودک آرزو می‌کند والدین در دو شهر برای همیشه جدا زندگی می‌کردند اما اسم طلاق را بر آن نگذارند، چراکه به نظر او این واژه، گردی از مرگ بر زندگی او می‌پاشد.

در کلام یکی از مشارکت‌کنندگان تابو بودن طلاق متبلور است. او در استدلال اینکه چرا طلاق را از دوستانش کتمان می‌کند می‌گوید:

«کلا طلاق چیز خوبی نیست یک مسئله‌ای که خجالت داره گفتنش و خوشم نمیداد کسی بدوننه» (پسر، ۱۵ ساله)

در بیشتر موارد این کودکان نبود والد غایب در اثر فوت را به طلاق ترجیح می‌دهند و یا لاقلاً چنین اظهار کردن، برایشان راحت‌تر است. یکی از مصاحبه‌شوندگان در توجیه پنهان کردن مسئله طلاق والدینش این‌طور توضیح می‌دهد:

«یکی از بچه‌ها باباش مرده بود اون می‌گفت. ولی اگه بابای من خدایی نکرده مرده بود شاید روم می‌شد بگم» (دختر، ۱۷ ساله)

همچنان که بورديو در ذیل مفهوم خشونت نمادین اشاره می‌کند، افراد تحت سلطه، افکاری را که ممکن است علیه خودشان باشد، می‌پذیرند. تابو دانستن طلاق به منزله قبول یک نقص در خود به دلیل فرزند طلاق بودن و پذیرش انگ‌آلود بودن طلاق است. در این رابطه نقش رسانه، به‌عنوان مهم‌ترین ابزار در دست ساختار قدرت، در ساختن کلیشه‌ای طلاق پررنگ به نظر می‌رسد.

### خانواده بازسازی شده

عنصری که در چنین فضای خشنی، عامل و تشدیدکننده احساس تعلیق و رانده شدن

در کودک است، خانواده‌ای است که ویران و به شکل دیگری بازسازی شده است، یعنی همان «خانواده بازسازی شده» (که در مدل پارادایمی به عنوان شرایط علی در نظر گرفته شده است). کودک از خانواده هسته‌ای به خانواده تک والد مادر سرپرست، تک والد پدر سرپرست، خانواده دو هسته‌ای و یا خانواده ناتنی تغییر موقعیت می‌دهد؛ که هر یک از شکل‌های یادشده، مسائل و پیامدهای ویژه خود را دارند. بازسازی خانواده، ماحصل فرایندی است که سه عنصر اصلی را دربرمی‌گیرد که عبارتند از «تغییر ساختار خانواده»، «تعاملات مخدوش» و «کاهش قابلیت‌های والدین». تغییر ساختار خانواده منجر به حذف اعضای قدیم و الحاق اعضای جدید و تغییر نقشها یا به عبارت بهتر نامتعارف شدن و به هم ریختگی نقشها را در پی دارد. حذف اعضا قدیم، در مواقعی به معنای بریده شدن بخشی از وجود عاطفی کودک است؛ شب‌نم، ۱۵ ساله، در مقایسه زندگی خود با دیگران تصویری از متلاشی شدن و پراکندگی در ذهن دارد:

*«اونقدر خوشحالند هیچ مشکلی ندارند، اگر هم دارند تو مردم بروز نمی‌دهند. تو*

*خونه خودتون هیچکی خبر نداره ولی ما هر کدوممون آس و پاسیم، یکیمون اینور*

*یکیمون اونور، یکی دعوا می‌کنه، یکی اینور گریه می‌کنه یکی اونور گریه می‌کنه».*

تغییر ساختار خانواده در ذهن کودکان با مفهوم ازهم‌پاشیدگی و تکه‌پاره‌شدن متناظر است. در شرایطی که فاصله فیزیکی کودک با والد غیرسرپرست بیشتر شود، احساس متلاشی شدن و در هم کوبیده شدن چارچوب خانواده، در ذهن کودک پررنگتر می‌شود.

موضوع مهم دیگر در تغییر ساختار خانوادگی، بازشدن مرزهای خانوادگی است که منجر به سهولت ورود افراد غیرخانواده به خانواده می‌شود؛ که بیانگر کاهش انسجام خانوادگی است. منظور از «مرز» در ادبیات مددکاری اجتماعی خانواده و در این پژوهش عبارت است از «خط نمادینی که نشان می‌دهد چه کسی عضو خانواده یا زیر منظومه‌های (زیر سیستم‌های) آن هست و چه کسی نیست و چه کسی با یک نظام یا زیر منظومه خاص انطباق دارد» (کالینز

و همکاران، ۲۰۱۴: ۱۰۵). این امر از عوامل تهدیدکننده امنیت و احساس امنیت در کودک است برای مثال یکی از کودکان (دختری ۱۶ ساله) از دوران کودکی خود بعد از جدایی والدین که در ساعات کاری پدر در منزل اقوام دیگر نگهداری می‌شود از تعرض از سوی عمومی خود می‌گوید:

«طوری شده بود که هر وقت زن عموم خونه نبود، عموم به هوای خرید صدام می‌زد نامادری بابام نمی‌دونستن که فکر می‌کردن عموم دیگه، مثلاً می‌گفت بیا پول را از روی این بردار. وقتی می‌رفتم، بیهو می‌گرفت در را می‌بست...».

مسئله دیگر، کاهش «قابلیتهای والدینی» فضایی را برای احساس ناامنی در کودک فراهم می‌کند. بدین معنی که والدینی که به لحاظ اقتصادی، روانی و اجتماعی به‌طور منفی تحت تأثیر طلاق قرار گرفته‌اند، دیگر نمی‌توانند والدگری باکیفیتی را به کودک خود ارائه کنند. می‌توان چهار عامل تعیین‌کننده برای کاهش کیفیت والدگری ذکر کرد: ۱) تضادهای والدینی شدید (۲) مشکلات اقتصادی؛ (۳) عدم حمایت‌های اجتماعی؛ (۴) ناآگاهی والدین نسبت به نیازهای کودک در فرایند طلاق. والدینی که از حمایت (اعم از رسمی و غیررسمی که شامل حمایت‌های اقتصادی- عاطفی خانواده و حمایت‌های اجتماعی می‌شود) بیشتری برخوردارند راحت‌تر می‌توانند برای کودک، والد و پناهگاه خوبی باشند.

همچنین والدین طلاق گرفته در موارد زیادی مبتلا به آسیب‌های اجتماعی و روانی می‌شوند که این امر نیز از نقش و کارکرد حمایتی خانواده می‌کاهد. بر این اساس در ارتباط با متأثر شدن والدین از طلاق می‌توان به دو مقوله اشاره کرد:

۱. آسیب‌پذیری اجتماعی و روانی (در هر یک از والدین بروز می‌کند)

۲. سازش‌نداشتن بعد از طلاق (در رابطه بین والدین شکل می‌گیرد)

برای مثال نگار در بین مصاحبه‌شوندگان، بیشترین تأثیر روانی طلاق بر مادر را تجربه

کرده است. مادر وی برای مدتی بعد از جدایی در بیمارستان روانپزشکی بستری می‌شود:

«مامانم افسرده شده بود، یکجا نشسته بود، بعد از یک مدت خیلی پریشون شده بود با خودش حرف می‌زد!»

همچنین علی، ۱۸ ساله از اثرات طلاق بر مادر و در پی آن تغییرات رابطه خود با مادر می‌گوید:

«مادرم بعد این قضیه ناراحت و شکسته‌تر شد. حتی زمانی که بچه بودم دیگه حوصله نداشت با من بازی کنه و حرف بزنه. اون (پدر) زمانی که بود شرایط بهتر بود. اون زمان هم محبت پدر رو داشتیم و هم محبت مادر. ولی خب مادرم هم بعد به خاطر سختی‌هایی که کشیده کمتر به من توجه می‌کرد. بیشتر توی فکر بود. غم و غصه می‌خورد.»

این پژوهش نشان می‌دهد دانش و آگاهی والدین نیز نقش مهمی در میزان فشار طلاق بر کودک دارد. طبق مشاهدات میدانی<sup>۱</sup> اغلب والدین، حتی تصوری از رنجها و نیازهایی که بر اساس پژوهش حاضر کودکان در فرایند طلاق تجربه می‌کنند، ندارند.

### تاب‌آوری شکننده فضای زندگی

بر اساس مصاحبه‌ها و کدگذاری‌های انجام شده عواملی که به تشدید تجربیات منفی کودک از طلاق و پیامدهای آن می‌انجامد و در ذیل مقوله‌ای با عنوان «تاب‌آوری<sup>۲</sup> شکننده فضای زندگی<sup>۳</sup>» استخراج شد؛ درحالی‌که اگر درست عمل می‌شد، اغلب این عوامل می‌توانستند به‌عنوان عوامل محافظت‌کننده عمل کنند. زیر مقولات مهم در این زمینه عبارتند از: «مدیریت ناکارآمد والدین در فرایند طلاق»؛ «نادیده گرفته شدن مدنی کودک»؛ «رابطه شکننده با والدین»؛ دسترسی چالش‌برانگیز به منابع»؛ «درک و نگرش کودک نسبت به طلاق،

۱. تجربه‌ای که طی حضور در جلسه گروه‌درمانی ۱ ساعته که در کلینیک مهر آذر و با حضور در بین والدین کودکان طلاق به دست آمد.

2. Resilience

۳. به‌عنوان شرایط مداخله‌ای در مدل پارادایمی‌شناسایی شده است.

علت طلاق و شناسایی مقصر؛ که در این میان اولین عامل، وزن بیشتری را به خود اختصاص می‌دهد؛ به طوری که تاحدی برخی از عوامل دیگر را تحت تأثیر خود قرار داده و به نوعی زمینه‌ساز آنها است.

منظور از مدیریت والدین، نحوه سازمان‌دهی، برنامه‌ریزی و رفتار با کودک در فرآیند طلاق برای کودکان است. داده‌ها نشان می‌دهد تعداد زیادی از والدین زمانی که تصمیم به طلاق می‌گیرند، نه تنها نظر کودک را جویا نمی‌شوند بلکه حتی تصمیم خود را به اطلاع کودک نمی‌رسانند در نتیجه کودک را برای مواجهه با این پدیده آماده نمی‌سازند. همچنین با وجود آنکه کودک نیازهای عاطفی ویژه‌ای در فرآیند طلاق دارد اما والدین با رفتارهای نامناسب خود، آسیب‌پذیری کودک را افزایش می‌دهد.

برای مثال پیام ۱۳ ساله در مورد نحوه اطلاع از طلاق والدین می‌گوید:

«رفتیم دادگاه اونجا ازم پرسیدن می‌خوای با مامانت زندگی کنی یا بابات؟ قبلش بهم چیزی نگفته بودن»

نگار نیز از عدم اطلاع‌رسانی به او در مورد طلاق پیش از جدایی، شکایت دارد:

«به نظرم اگه به خودم قبلش می‌گفتند... شاید موافق بودم، ولی! قبلش بهم می‌گفتند بهتر بود. [...] بعد از یک هفته بود که مادرم بهم گفت؛ که اون روز صبحش رفتم خونه دیدم مادرم خونه نیست، وقتی اومدم خونه گفت طلاق گرفته تو دادگاه گفت طلاق شون رسمی شده.»

در مورد عدم تفاهم بر سر طلاق نیز، برخی والدین نسبت به نظر کودک خود بی‌توجه هستند و حتی تلاش نمی‌کنند برای کودک دلایل قانع‌کننده بیاورند و نسبت به روابط آینده به او اطمینان دهند.

«[پدرم] گفت به شما ربطی نداره... فقط به خودم و مامانت ربط داره» (مریم ۱۵ ساله)

در حقیقت عدم توضیح کافی در خصوص قریب‌الوقوع بودن طلاق برای کودک، پیش از طلاق و عدم نظرخواهی از وی؛ به‌علاوه کم‌توجهی والدین به نظر کودک جهت حضانت و مشخص کردن برنامه بعد از طلاق برای ملاقات با والد دیگر و یا میزان حمایت وی از کودک، مواردی است که کودک را از بدو طلاق با استرس مواجه کرده و دچار احساس ناامنی می‌کند؛ زیرا کودک با این تصویر زندگی خواهد کرد که در آینده پیش‌رو، هر اتفاق دیگری بدون نظرخواهی از وی ممکن است به وقوع بپیوندد و احساس بی‌هویتی، ناامنی و ره‌اشدگی از سوی والدین را، بدین ترتیب تجربه می‌کند.

یکی از عواملی که منجر به شکاف عاطفی کودک از والدین می‌شود، بدگویی والدین از یکدیگر است (در حقیقت در اینجا والد بدگو به‌عنوان استرس‌واره در زندگی کودک شناخته می‌شود). برخی کودکان مشارکت‌کننده در این پژوهش، در اثر بدگویی والد سرپرست نسبت به والد غایب، دچار احساس تنفر به والد غایب شده‌اند و به‌نوعی خود نیز با بدگوییهای والد حاضر همراه شده‌اند. این پدیده همان امری است که گاردنر<sup>۱</sup> (۲۰۰۲) «سندرم والد بیگانگی<sup>۲</sup>» می‌نامد.

### استراتژیهای انطباقی

استراتژیهای انطباقی یا کنارآیی عبارت است از «تلاشهای شناختی و رفتاری دایما در حال تغییر، به‌منظور مدیریت خواسته‌های درونی و بیرونی که بیش از منابع فرد ارزیابی می‌شوند» (بارون و همکاران، ۲۰۰۹)<sup>۳</sup>.

کودکان در مقابل فشار و استرسی که طلاق و مسائل حاشیه‌ای هم وابسته آن به همراه دارد، به‌صورت خودآگاه و یا ناخودآگاهانه راهبردهایی (استراتژیهایی) را پیش می‌گیرند تا از

1 Gardner

2. Parental Alienation Syndrome

3 Brown

فشار وارد آمده بکاهند. این راهبردها گاه کارآمد و گاه ناکارآمدند. گاه به‌وسیله کنش فعالانه جهت رفع مشکل، گاه با فرار از موقعیت به شکل منفعلانه، شکل می‌گیرد.

جاکوب (۲۰۰۳) بر این مسئله تأکید دارد که به‌کارگیری استراتژیها در افراد به‌صورت ترکیبی ممکن است اتفاق افتد. در پژوهش حاضر نیز مشاهده شد که کودکان در بازه‌های زمانی و بنا به شرایط محیطی و منابعی که در اختیار داشته‌اند، استراتژیهای متنوعی را برگزیده‌اند. برخی سبکهای مقابله‌ای به‌کار گرفته شده، اساساً ناکارآمد هستند؛ از جمله تخلیه هیجانی منفی؛ برخی از سبکها کم کارآمد و یا کارآمدی موقت دارند و تنها به آرامش کوتاه‌مدت کودک کمک می‌کنند، همچون انحراف افکار؛ و برخی از این سبکها از کارآمدی لازم برخوردار هستند و اثر ماندگاری دارند، همچون بازتعریف.

در دسته‌بندی دیگری نشان داده می‌شود که در سبکهای مقابله‌ای دو مسئله اساسی از سوی فرد دنبال می‌شود: مهار هیجان؛ کنترل هیجان. در واقع برخی از استراتژیها «مبتنی بر پیش‌ساز»<sup>۱</sup> هستند یعنی تلاشی هستند برای پیشگیری از بروز هیجانهای منفی، در حالی که دسته دیگر «مبتنی بر پاسخ»<sup>۲</sup> هستند، یعنی تلاشی هستند برای کنترل هیجانهای که به وجود آمده‌اند (مکری، ۱۳۹۱). سبکهای مقابله‌ای مبتنی بر پیش‌ساز، اغلب موفق‌تر عمل می‌کند. سبکهای مقابله‌ای مبتنی بر پاسخ که در تلاش هستند هیجانهای تظاهر یافته را کنترل و سرکوب کنند، به دو دلیل از کارآمدی پایین‌تری برخوردارند: اول اینکه انرژی زیادی می‌گیرد و دوم آنکه احتمال بازگشت<sup>۳</sup> دارند، برای مثال گرچه ممکن است کودک طلاق، استرس و غم خود را کنترل و مهار کند، اما پس از چندی، استرس بروز پیدا می‌کند، حال هرچند با نشانه‌های دیگر. در جدول زیر سبکهای به‌کار گرفته شده توسط کودکان در دودسته نشان داده شده‌اند:

1. Antecedent focused
2. Respnse focused
3. Reboned

## جدول (۲) استراتژیهای انطباقی از حیث پیش ساز یا پاسخگو بودن

ردیف	پیش ساز (پیشگیری از بروز هیجان)	پاسخ (کنترل هیجان)
۱	ارزیابی محور (انحراف افکار، راهبردهای شناختی عقلانی)	هیجان محور
۲	فاصله گیری به کمک فعالیت فیزیکی	استراتژی جبرانی
۳	فرار از موقعیت/ راهبرد حل مسئله با برنامه	جستجوی اطلاعات و منابع (مقابله متمرکز بر مسئله)
۴	کنمان/ خودداری	

از مهم ترین راهبردها، می توان به بازتعریف مثبت اشاره کرد. بازتعریف مثبت<sup>۱</sup> عبارت است از بازنمایی یک موقعیت برای افراد به شکل متفاوت و مثبت (دو پلوی<sup>۲</sup>، ۲۰۱۳). این استراتژی در درمانهای روان شناختی کاربرد زیادی پیدا کرد، همچنین با مفاهیم دیگری همچون قاب گیری مجدد و تغییر برچسب نزدیکی زیادی دارد. در واقع، در این روشها مشکل به شکل دیگری برای فرد به نمایش گذاشته می شود؛ بنابراین بازتعریف مثبت عبارت است از رها شدن از افکار و رفتار قبل و گشودن پتانسیلهای کنشی جدید. مصاحبه های انجام شده با کودکان مشارکت کننده در این پژوهش نشان می دهد این راهبرد بسیار کارآمد است. سن کودکان، نوع پدیده و میزان منابع در دسترس کودک، از عوامل تأثیرگذار در انتخاب استراتژی ها هستند. به عبارتی در سنین پایین که رشد شناختی کودک کامل نشده است، در مواجهه با استرس واره ای چون طلاق، استراتژیهای مقابله ای متمرکز بر مسئله در کودکان بیشتر از جنس اجتنابی است و کودک سعی می کند از مواجهه با مشکل طفره رود و به انکار آن بپردازد. به عبارتی برای مسئله طلاق کودکان راه حلی نمی یابند و تنها استراتژیهایی را می توانند به کارگیرند که از بدتر شدن شرایط جلوگیری کند؛ اما هرچه رشد شناختی کودک بیشتر می شود، کودک بیشتر به دنبال راه حل های سازنده، همچون بازتعریف و یا حل مسئله می رود.

1 Positive reappraisal

2. Du Plooy



البته عنصر مداخله‌گر دیگری نیز در این بین اهمیت می‌یابد که عبارت است از منابع در دسترس. به عبارتی والدگری مناسب طلاق از سوی والدین، دسترسی به کلاسهای آموزشی فوق‌برنامه و میزان حمایتگری اقوام، در به‌کارگیری استراتژیهای کارآمد نیز نقش مهمی را بازی می‌کنند. انکار طولانی‌مدت و انحراف افکار، کارآمدی کمی دارند و در طولانی‌مدت می‌تواند ضدکارآمد باشند زیرا مسئله برای کودک حل نشده باقی مانده و منجر به تعویق افتادن پذیرش پدیده از سوی کودک می‌شود. این امر در طولانی‌مدت می‌تواند سلامت روانی - اجتماعی او را تهدید کند.

همچنین در بین دو سبک انحراف افکارِ فعال و منفعل، سبک دوم موفق‌تر عمل می‌کند. به عبارت دیگر یافتن جایگزین و پرکردن زمان با انجام فعالیتهای جانبی تا حدی منجر به کارآمدتر بودن استراتژی فاصله‌گیری نسبت به اجتناب شناختی شود؛ زیرا از طریق فعالیت، فرد تا حدی تخلیه هیجانی نیز انجام می‌دهد و اجتناب کردن از اندیشیدن به یک مسئله زمانی که با یک فعالیت همراه است، انرژی کمتری صرف می‌کند.

هر یک از کودکان ممکن است در طی زمان استراتژیهای خود را تغییر دهند و حتی گاه به‌طور هم‌زمان از چند استراتژی استفاده کنند. طی بررسی انجام شده «استراتژیهای انطباقی» بکار گرفته شده توسط کودک، با بالا رفتن سن کودکان تغییر می‌کند و آنها از استراتژیهای اجتنابی و منفعل؛ همچون پرت کردن حواس؛ به سمت استفاده از استراتژیهای شناختی و حل مسئله، پیش‌رفته‌اند. اغلب استراتژیهای بکار گرفته شده از سوی کودکان، از کارآمدی نسبی (از کم تا زیاد) برخوردار بوده‌اند. البته بررسی پیامدهای طلاق نشان می‌دهد در اغلب کودکان، شدت ناسازگاری با نزدیک شدن به سن نوجوانی افزایش یافته است و نیاز به استفاده از استراتژیهای پخته‌تر ضرورت یافته است.

مراجعه به مشاوران قابل‌اعتماد از جمله استراتژیهایی بود که اغلب کودکان در عین

احساس نیاز به آن، به علت مسائل اقتصادی و نیز سنشان از آن محروم مانده‌اند. چراکه مشاوران در مدارس یا حضور ندارند و یا آنکه به دلیل وابستگی‌شان به مدرسه، قابل اعتماد کودکان نیستند. مراجعه به مشاوران بیرون از مدرسه نیز، به دو دلیل یادشده (سن کم، مشکل اقتصادی) در بسیاری از موارد مقدور نبوده است.

از کارآمدترین راهبردهای مورد استفاده از سوی کودکان طلاق، می‌توان به «بازتعریف مثبت» اشاره کرد. بازتعریف در واقع یکی از استراتژیهای انطباقی است که کودک با بزرگ شدن و بالا رفتن قدرت تحلیلش بیشتر می‌تواند از آن استفاده کند. به عبارتی بازتعریف و بازتفسیر پدیده طلاق توسط کودکان، در گرو افزایش شناخت آنها از این پدیده است. حسین نمونه‌ای از کودکانی است که با رشد شناختی توانسته بعد از مدتی با بازتعریف مسئله برای خودش به پذیرش واقعیت برسد:

*«[اوایل] مشکلم این بود که چرا جدا شدن، میتونستن مشککشون رو حل کنن چرا*

*سعی نکردن. اون موقع بچه‌تر بودم نمیدونستم اعتیاد چیه پول چیه» (پسر، ۱۶ ساله)*

درواقع امیرحسین با بالا رفتن سنش و تکمیل فرآیند رشد توانسته به کمک بازتعریف طلاق به عنوان امری رهایی‌بخش از آینده نافرجام که اعتیاد و بیکاری پدر می‌توانست برای وی و مادرش به همراه آورد، از شدت خلأها و استرس خود بکاهد.

کودکانی که به منابع اطلاعاتی (همچون مشاوران، والدین آگاه و اقوام مطلع، کلاسهای آموزش مهارتهای زندگی) بیشتر دسترسی داشته‌اند، بهتر توانسته‌اند جهت استفاده از استراتژی بازتعریف، به اطلاعات مجهز شوند. بر این اساس یکی از اقداماتی که برای کودکان طلاق می‌بایست انجام داد، افزایش دسترسی ایشان به منابع اطلاعاتی و مشاوره است. استراتژیهای «انحراف افکار» و «درون‌ریزی» از جمله استراتژیهای پراستفاده از سوی کودکان طلاق است، اما از کارآمدی کوتاه‌مدتی برخوردار است. استفاده طولانی‌مدت از این استراتژی کارساز

نیست؛ کودکانی که در طولانی مدت آن را به کار گرفته‌اند، دچار آسیبهای روانی شده‌اند. برای نمونه مهسا یکی از مشارکت‌کنندگان بنا به اظهارات خودش سعی می‌کند رنج‌هایش را درون‌ریزی کند و یا افکارش را از آن منحرف کند، اما بعد از گذشت ۱۴ سال از طلاق والدین، احساس ناامیدی، افسردگی و اضطراب در او موج می‌زند.

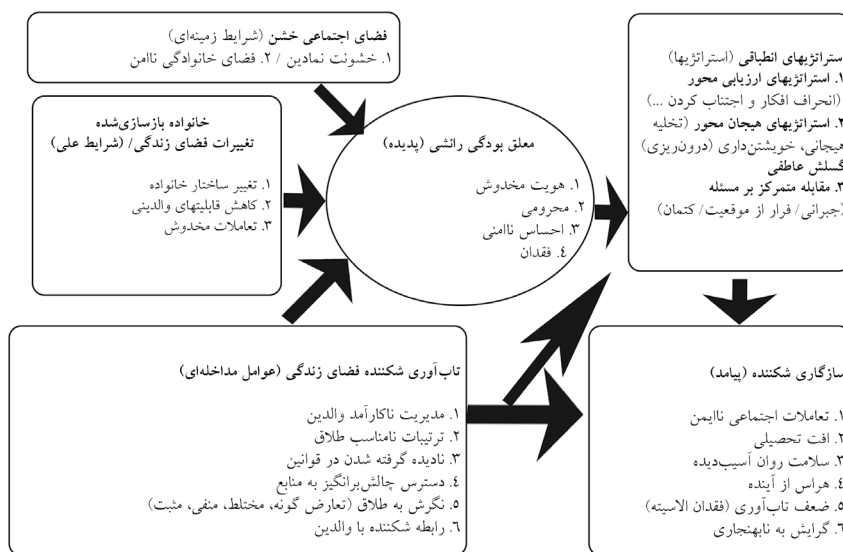
### پیامدهای طلاق: سازگاری شکننده

چنانچه تغییرات فضای زندگی (خانواده بازسازی شده) و میزان تاب‌آوری فضای زندگی (شرایط مداخله‌ای) در فرآیند طلاق به‌گونه‌ای باشد که طلاق را امری بحرانی برای کودک بسازد و استراتژی‌هایی که کودک به کار می‌گیرد ناکارآمد باشند و یا کارآمدی لازم را نداشته باشند، کودک نمی‌تواند با طلاق سازگار شود.

از عمده پیامدها و اثرات طلاق بر کودکان که تحت عنوان «سازگاری شکننده» (پیامد) در این پژوهش از آن یاد شده است، عبارتند از: ابتلاء به آسیبهای روان‌شناختی از جمله اضطراب، افسردگی؛ قرارگرفتن در معرض آسیبهای اجتماعی؛ تعاملات اجتماعی نایمن (بی‌اعتمادی، گسستگی عاطفی، چسبندگی عاطفی)، هراس از آینده و ناسازگاری اجتماعی. مطالعات نشان می‌دهد پیامدهای طلاق در طولانی مدت ممکن است باقی بماند و یا حتی در بزرگسالی بروز کند. برخی از این کودکان پیش‌بینی می‌کنند فشار روانی که اینک تحمل می‌کنند در آینده منجر به آسیبهای جدی روان‌شناختی در ایشان می‌شود. این نتایج مورد تأیید بسیاری از پژوهشها است. به‌طوری‌که بر اساس پژوهش فراتحلیلی که آماتو (۱۹۹۱) بر روی پژوهشهای حوزه فرزندان طلاق انجام داده است، اختلاف سلامت روان بچه‌های طلاق و سایر بچه‌ها، رفته‌رفته طی زمان افزایش می‌یابد. طلاق والدین مشکلاتی را برای فرزندان در بزرگسالی به همراه می‌آورد، از جمله مشکلات اقتصادی-اجتماعی، سلامت روان پایین (آماتو و کیت، ۱۹۹۱).

همچنین می‌توان یکی از پیامدهای پنهان طلاق را (البته برای برخی از کودکان) تحرک اجتماعی منفی دانست.

فرار از شرایط زندگی موجود در دختران، زمینه ازدواج زودهنگام را فراهم می‌کند که به نظر می‌رسد در چنین شرایط بحرانی، انتخاب همسری مناسب برای ایشان میسر نباشد و حتی آنها در کودکی (پیش از رسیدن به سن قانونی) تن به ازدواج دهند. این شرایط بیشتر شامل حال کودکانی می‌شود که فضای خانه بعد از طلاق برای ایشان، به دلیل ازدواج مجدد والد و اختلاف با خانواده ناتنی، دیگر قابل تحمل نیست. همچنین آن دسته از فرزندان مذکر که شرایط اقتصادی خانواده‌شان تحت تأثیر طلاق آسیب دیده است؛ مجبور به کار کردن می‌شوند و این امر باعث می‌شود امکان ادامه تحصیل برای آنها سخت شود. لذا چنانچه مداخله مؤثری صورت نگیرد، تحرک اجتماعی منفی در آینده تعدادی از کودکان پیش‌بینی می‌شود.



شکل (۱) مدل پارادایمی پژوهش

## خط داستان

کودکان در خانواده‌های طلاق به‌واسطه تغییرات عمده‌ای که در زندگی‌شان رخ داده است خود را در فضایی احساس می‌کنند که ناامنی، طردشدگی، نقصان و نوعی از خودبیگانگی را بر ایشان تحمیل می‌کند. به‌عبارتی دیگر کودک فرار است در جامعه‌ای ادامه حیات دهد که طلاق والدین را ننگی بر پیشمانی کودک قلمداد می‌کند و به‌واسطه آن برچسبهای زیادی بر کودک تحمیل می‌کند (که حتی در رسانه عمومی کودک بازتاب آن را بارها و بارها تجربه می‌کند) که منجر به عدم پذیرش کودک از سوی جامعه و حتی در برخی مواقع اقوام می‌شود که به تدریج کودک خود نیز آن را ضعفی در شخصیت و هویت خود قلمداد می‌کند. در این فضای آغشته به خشونت نمادین کودکی که هویت خویش را بر اساس حضور والدین در خانه شکل می‌دهد در پس مشاجرات و بدگویی والدین از یکدیگر و حذف یکی از آنها در مناسبات اصلی زندگی، با احساسی که آن را هویت مخدوش شده می‌نامیم مواجه می‌شود. تجربه تلخ از دست دادن ناگهانی و تقلیل حامی از دو والد به یک والد، کودک را در این ترس مدام ننگه می‌دارد که هر لحظه ممکن است به دلیلی دیگر که انتظارش را ندارد (همچون طلاق که غیرمنتظره بود) ناگهان آخرین حامی خود را از دست بدهد، بنابراین در کنار این اضطراب و تجربه طرد شدن دچار احساس ناامنی و نوعی معلق‌بودگی در زمین و آسمان پیدا می‌کند که هر آن ممکن است آخرین ریسمان هم پاره شده و سقوط کند. از سوی دیگر خانواده بازسازی‌شده ویژگی‌های بسیار متفاوتی از خانواده اولیه ایشان دارد. در خانواده جدید تغییر اعضا که اغلب شامل حذف یکی از والدین، اضافه شدن همسر جدید والد و به‌تبع خواهر و برادران جدید، مناسبات و روابط داخل خانه را به‌شدت تغییر می‌دهد و در بسیاری موارد علاوه بر فشار این تغییرات، ناامنی جانی، جنسی و روانی به‌واسطه رفتارهای ناپدری و نامادری و نیز کم‌توجه شدن والد سرپرست را به کودک تحمیل می‌کند. از سوی

دیگر والد سرپرست در فرایند طلاق و پس از آن به واسطه مسائل و مشکلاتی که طلاق بر وی تحمیل کرده از آرامش روانی و شاید بتوان گفت سلامت روانی کافی برای حمایت از کودک ممکن است برخوردار نباشد. تغییر اعضا، نقشها و دگرگونی در قابلیت والدگری والدین و به تبع آن (و به انضمام عوامل دیگر)، محیط و فضای زندگی کودک، قابلیت محافظتی خود را از دست داده (تاب‌آوری شکننده فضای زندگی) و این دو در هماهنگی نزدیک با یکدیگر، فضای معلق‌بودگی رانشی را بازمی‌آفریند.

کودک برای رهایی از این فضای ذهنی، از تاکتیکهای مختلفی استفاده می‌کند که به فراخور فضای زندگی، متغیر است. هرچقدر کودک بیشتر در معرض آموزش مناسب و توانمندی والدگری طلاق والدینش و نیز حمایت اقدام و نزدیکان قرار گرفته باشد (که در این پژوهش به مجموع این موارد فضای تاب آور قلمداد می‌شود) قابلیت بهتری برای انتخاب استراتژیهای مؤثر دارد. از عمده استراتژیهای که کودک به کار می‌گیرد عبارتند از بازتعریف مثبت واقعه طلاق، تلاش برای عدم مواجهه به موقعیتی که طلاق والدین را یادآوری کند (مثل خوابیدن در مواقع غم)، درون‌ریزی و تخلیه هیجانی است. در بازتعریف مثبت کودک تلاش می‌کند وجوه مثبت و اثرات مثبت طلاق را برزندگیش ببیند. در فرآیند زندگی با طلاق کودک ممکن است از استراتژیهای مختلف استفاده کند. لازم به ذکر است به‌کارگیری تاکتیکها گاه کارآمدی موقت داشته و گاه ناکارآمد است و به عدم انطباق کامل و ثابت کودکان با شرایط می‌انجامد. از جمله تاکتیکهای کارآمدی که کودک به کار می‌گیرد، راهبردهای شناختی از جمله بازتفسیر از پدیده طلاق و نیز پذیرش واقعیت است. کودکانی که تلاش موفق‌تری در داشتن نگرش مثبت به طلاق و جنبه‌های مثبت آن دارند و یا سعی می‌کنند شرایط را آن‌چنان‌که هست باور کنند و بپذیرند انطباق بیشتری با طلاق پیدا می‌کنند و آثار طلاق بر ایشان کمتر است؛ اما کودکانی که در به‌کارگیری این راهبردها ناتوان هستند بیشتر دچار آسیبهای روانی و اجتماعی و گسستگی اجتماعی می‌شود. افت تحصیلی، بروز

اختلالات روان‌شناختی از جمله اضطراب و افسردگی و حتی افکار خودکشی، هراس از آینده، گرایش به رفتارهای نابهنجار نشانه عدم انطباق کودک با شرایط است؛ که این پیامد منفی به‌طور خلاصه حاصل خشونت نمادین ضد طلاق در جامعه، خانواده‌های آموزش ندیده، فقدان حمایت‌های اجتماعی، عدم توجه به آموزش‌های لازم به کودک در فرآیند طلاق است.

### بحث

تجربه مشترک کودکان طلاق از زندگی با طلاق احساس ناامنی رهاسدگی همراه با طردشدگی است. در این فرایند کودک همچنان که اریکسون معتقد است، کودک هویت خود را از خانواده می‌گیرد، آنگاه که خانواده خود را دچار نقصی بداند، در واقع خود را معیوب می‌داند و هویتش را خدشه‌دار می‌یابد (شولتز و شولتز، ۲۰۱۱).<sup>۱</sup> از سوی دیگر فقدان والدینی<sup>۲</sup> (آماتو، ۱۹۹۳) که بیانگر حذف یا کمرنگ شدن والدین به‌عنوان منابع مهم حمایت عاطفی، مساعدت و مواظبت عملی، اطلاعات، راهنمایی و نظارت است، در زندگی کودکان بیانگر حذف فاکتورهای حفاظتی در مقابل بحرانهای زندگی وی است و از زمینه‌های اصلی ایجاد احساس معلق‌بودگی و اضطراب بنیادین در کودک هستند.

علاوه بر خانواده و والدین جامعه نیز بیش از آنکه در شرایط بحرانی زندگی کودک به‌عنوان منبع حمایتی و حفاظتی عمل کند، زمینه ناامنی و طردشدگی کودک را ایجاد می‌کند به‌طور مثال جامعه با زدن برچسب «کودک طلاق»، به کودک القا می‌کند که با افراد دیگر متفاوت بوده و باعث می‌شود کودک وجود نقیصه‌ای را در خود باور کند، او خود را معیوب دانسته و گاه بر اساس نظریه برچسب‌زنی هوارد بکر، منجر به گرایش فرد به‌سوی رفتار

1. Schultz  
2. Amato

انحرافی می‌شود (به نقل از گیدنز، ۱۳۹۴). اما بر اساس رویکرد سازه‌گرایی - تفسیرگرا می‌دانیم پدیده‌ای همچون طلاق و یا عضوی از خانواده طلاق بودن که به‌مثابه انگ اجتماعی تلقی می‌شود، در حقیقت یک برساخته اجتماعی است و نه یک واقعیت بیرونی. جامعه، رسانه و حتی افکار تحریف‌شده والدین در تعاملات اجتماعی، دائماً معیوب بودن فرزندان طلاق را القا می‌کنند.

برچسبهای اجتماعی از کلیشه و یا ادراک عامیانه که ممکن است نادرست، یا حاصل نگاه محدود و مخدوش به واقعیت باشند، سرچشمه می‌گیرند. گافمن استدلال کرد که ذات فرایند انگ، کنترل اجتماعی است. انگ زدن به گروهها راهی است که از آن طریق جامعه رفتار خود را کنترل می‌کند. در برخی موارد، ننگ باعث می‌شود افراد به‌طور کامل در جامعه پذیرفته نشوند (گیدنز، ۲۰۰۹)<sup>۱</sup> انگ اجتماعی منجر به خودسانسوری فرد نیز می‌شود.

ازجمله عواملی که منجر به تجربه تلخ ناامنی از سوی کودک در خانواده جدید (خانواده بازسازی‌شده) بعد از طلاق والدین می‌شود تغییر ساختار خانواده است. مرزهای خانواده ازجمله عناصر مهم در ساختار خانواده است که اغلب در اثر طلاق والدین دچار ضعف و شکنندگی می‌شود که اصطلاحاً به آن مرزهای باز گفته می‌شود. «هنگامی که مرزها خانواده سست (باز) باشند افراد مختلف خارجی می‌توانند به‌راحتی رفت‌وآمد کنند و به‌خوبی از کودکان محافظت نمی‌شود و ممکن است کودکان مورد سوء رفتار قرار گیرند» (کالینز و همکاران، ۱۳۹۳) همچنان که در یافته‌های حاصل از مصاحبه به کودکان مشارکت‌کننده در این پژوهش قابل‌ملاحظه است برخی از این کودکان آزار جنسی و تعرض از سوی اقوام و یا ناپدری را تجربه کرده‌اند.

ازجمله عوامل مداخله‌ای تأثیرگذار بر شدت تجربه ناایمن و طردکننده طلاق از سوی



کودک (به‌عنوان فشار خانواده)، میزان تاب‌آوری فضای زندگی کودک است. هیل<sup>۱</sup> (۱۹۵۸) در نظریه‌پردازی مفهوم «فشار خانواده» به سه اصل جهت تبدیل یک حادثه به بحران اشاره دارد: اول سختی حادثه و میزان استرس‌واره‌هایی است که به همراه حادثه بر افراد خانواده اعمال می‌شود (یک استراسواره به‌عنوان حادثه‌ای تعریف می‌شود که خانواده آمادگی قبلی برای آن ندارد یا توانایی و آمادگی کمی برای مواجهه با آن دارد)؛ دوم منابع در دسترس خانواده است؛ سوم تعریفی است که خانواده و افراد از آن حادثه دارند. اگر حادثه صورت گرفته به‌عنوان استرس‌واره درک نشود، حادثه بحران به شمار نخواهد آمد و برعکس<sup>۲</sup> (ماروتا، ۲۰۰۰). از سوی دیگر آماتو (۲۰۱۱) نشان داد، صرفاً این طلاق نیست که کودکان طلاق را در ابعاد روان‌شناختی، اجتماعی و بیولوژیکی دچار مشکل می‌کند؛ بلکه میزان منابع در دسترس و استرس‌واره‌هایی است که کودک در معرض آنها قرار دارد. یافته‌های پژوهش حاضر نیز مؤید این امر است. نقش دیگران مهم، توانمندی والدین در نحوه برخورد با کودک خود در فرایند طلاق از جمله عواملی است که دوگانه منابع/ استرس‌واره‌ها را می‌سازد. به‌طوری‌که هرچه دیگران مهم نقش حمایتی از کودک را بهتر ایفا کنند و یا والدین دانش بیشتری در خصوص مسائلی همچون نحوه آگاه کردن کودک از فرایند طلاق و نظرخواهی از وی و نیز برنامه‌های ملاقات با والد دیگر را داشته باشد بیشتر به‌عنوان منبع حمایتی در دسترس به شمار می‌آیند و برعکس.

به بیانی دیگر اگر طلاق را به شکل یک فرآیند که از پیش از طلاق آغاز و تا بعد از طلاق پیامدهای آن ادامه دارد، ببینیم، مدیریت طلاق از سوی والدین، عامل و عنصر مهمی در این فرایند تلقی می‌شود. مدیریت ناکارآمد ایشان، از «عدم تفهیم و تفاهم بر سر طلاق» گرفته تا عدم تفهیم و تفاهم بر سر ترتیبات طلاق و عدم تفهیم تفاهم بر سر ازدواج مجدد

---

1. Hill  
2. Marotta

ادامه دارد. مارشال و لمرت<sup>۱</sup> نیز نشان دادند کودکان طلاق طی نادیده گرفته شدن در فرایند طلاق، احساس غیر مهم بودن می کنند (۲۰۰۶) که این امر در بین کودکان مشارکت کننده در این پژوهش نیز دیده می شود. هرچه مدیریت والدین در این زمینه بهرت بوده است کودک به میزان کمتری احساس ناامنی و طردشدگی می کند. همچنین کیفیت روابط کودک با هر دو والد بعد از طلاق بر رفاه اجتماعی او مؤثر است. هر چه رابطه والدین بعد از طلاق نزدیک تر و مسالمت آمیزتر باشد، کودک نیز با والدین روابط ایمن تری را تجربه می کند. در غیر این صورت تعارض والدینی منجر به ایجاد مانعی بر سر راه ملاقات و روابط صمیمانه کودک با والد غیر سرپرست می شود. تعارض والدین به چند شکل در این رابطه نقش بازی می کند: یا والد غیر سرپرست در اثر چالشی که با والد سرپرست دارد، خود رابطه با کودک را رها می کند و یا اینکه والد سرپرست مانع از برقراری این رابطه می شود. در برخی موارد کودک نسبت به والد ترک کننده به علت غفلت، احساس خشم و تنفر پیدا می کند همان چیزی که گاردنر (۲۰۰۲) «والد بیگانگی<sup>۲</sup>» خوانده است. در اینجا به شمار نیامدن و حس «شیء بودگی» از طرف کودک کاملاً قابل تشخیص است و سندرم بیگانگی والدینی در کودک بر اثر کشمکش والدین در مراحل مختلف تعارض والدینی، بروز می کند.

کودکان در ابتدا تلاش می کند شیوه های مختلف کنار آمدن با شرایط استرس زا را تجربه کنند. بر اساس تحلیل انجام گرفته، یکی از عوامل پیش بین برای استفاده از نوع استراتژی، شرایط مداخله ای، یعنی میزان تاب آوری فضای زندگی کودک است (که در نمودار پارادایمی نشان داده شد). در خانواده ای که کودک به منابع حمایت اجتماعی، اقتصادی و اطلاعاتی بیشتر دسترسی دارند، امکان استفاده از استراتژیهای کارآمدتر برایشان فراهم می شود. به عنوان مثال برخورداری از یک والد با والدگری مناسب، بر خلاف والدی که به مشکلات

1. Marshall and Lambert

2. Parental Alienation

خود مشغول و کودک را مورد غفلت عاطفی قرار می‌دهد و یا بدتر از آن کودک را تهدید به رها کردن می‌کند، علاوه بر آنکه در کاهش احساس ناامنی و طردشدگی (پدیده) نقش مهمی را بازی می‌کند (با ارائه توضیح کافی در عین حفظ حرمت والد غایب) به بازتعریف مثبت (استراتژی کارآمد) طلاق برای کودک، کمک می‌کند. به عبارتی کودک تحت عوامل حمایتی (منابع) استراتژی مناسبی را انتخاب کرده و راحت‌تر با شرایط بعد از طلاق خود را انطباق می‌دهد و در مقابل آن تاب آور می‌شود؛ و تأثیرات منفی کمتری از طلاق می‌پذیرد.

همچون مطالعات انجام شده پیشین که نشان می‌دهند پیامدهای طلاق در طولانی‌مدت ممکن است باقی بماند و یا حتی در بزرگسالی بروز کند. برخی از این کودکان پیش‌بینی می‌کنند فشار روانی که اینک تحمل می‌کنند در آینده منجر به آسیبهای جدی روان‌شناختی در ایشان می‌شود. این نتایج مورد تأیید بسیاری از پژوهشها است. به طوری که بر اساس پژوهش فراتحلیلی که آماتو و کیت (۱۹۹۱) بر روی پژوهشهای حوزه فرزندان طلاق انجام داده‌اند، اختلاف سلامت روان بچه‌های طلاق و سایر بچه‌ها، رفته‌رفته طی زمان افزایش می‌یابد. طلاق والدین مشکلاتی را برای فرزندان در بزرگسالی به همراه می‌آورد، از جمله مشکلات اقتصادی-اجتماعی، سلامت روان پایین (آماتو و کیت، ۱۹۹۱).

### نتیجه‌گیری

کودکان طلاق در جامعه‌ای زندگی می‌کنند که به‌جای دریافت حمایت‌های اجتماعی به‌واسطه بی‌دانشی جامعه‌ای که به‌صورت کلیشه‌ای با واقعیات برخورد می‌کند، از جامعه رانده می‌شوند. قالبهای از پیش تعیین شده - که تنها افراد را به‌صورت گروه‌ها، بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های فردی، تک علتی دیدن و تحلیل خطی از پدیده‌ها- از عوامل عمده‌ای هستند که به‌واسطه آنها همه کودکان طلاق به یک چوب رانده می‌شود. باری به نظر می‌رسد فرار از

مسئولیت‌های اجتماعی، افراد جامعه را از فکر کردن و کنار گذاشتن کلیشه‌ها بر حذر می‌دارد. رسانه با پررنگ کردن بخش‌های منفی پدیده طلاق به سختی زندگی این افراد افزوده است. این درحالی‌که است که یک نگاه واقع‌گرایانه، مبتنی بر دانش علمی، با ارائه راهکارهای تشخیصی صحیح‌تر و «نزدن همه با یک چوب» می‌تواند نوع نگرش جامعه به طلاق به‌عنوان امری همیشه مذموم را به امری گاه ضروری و ایمن‌ساز تغییر دهد. چه بسا طلاق در برخی موارد به شرایط بهتری بیانجامد.

پیامدهای طلاق برای کودک حاصل رابطه پیچیده بین زمینه، شرایط علی، شرایط مداخله‌ای و استراتژی‌هایی است که کودک برای رهایی از احساسات منفی همچون «معلق‌بودگی رانشی» به کار می‌گیرد. به عبارت دیگر هرچقدر محیطی که کودک در آن زندگی می‌کند، طلاق را انگ آلوده‌تر بداند (البته منظور تجربه کودک و درک او از بازخورد محیط است)، هرچقدر تغییرات ایجادشده در زندگی وی بیشتر و رو به سوی منفی داشته باشند (به‌عنوان استرس‌واره عمل کنند)، هرچقدر تاب‌آوری فضای زندگی کودک شکننده‌تر باشد (منابعی همچون والدین که می‌توانند به‌عنوان منبع حفاظتی عمل کنند، معیوب عمل کرده و نقش استرس‌واره را در زندگی کودک ایفا کنند) و به‌علاوه هرچقدر توانایی کودک در به‌کارگیری استراتژی‌های کارآمد کمتر باشد، پیامدهایی که از طلاق نصیبش می‌شود، سخت‌تر و آسیب‌زننده‌تر خواهد بود.

به‌منظور بهبود شرایط کودکان طلاق و کاهش آسیب‌پذیری ایشان از فضای زندگی بعد از طلاق موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

- در کنار تلاشهایی که برای کاهش طلاق در جامعه صورت می‌گیرد پیشنهاد می‌شود به «طلاق کم‌آسیب» نیز توجه شود. در بسیاری از مواقع طلاق آخرین و بهترین راه‌حل است. اما در شرایطی که فضای اجتماعی انگ آلود و طرد کننده باشد کودکان متحمل آسیب‌های روانی و اجتماعی بیشتری می‌شوند. لذا می‌بایست فضای اجتماعی و حمایت‌های

اجتماعی به‌گونه‌ای باشد که جامعه خود به‌عنوان یک بحران در پیش روی کودک قرار نگیرد. برچسب زدایی کردن از طلاق و کودکان طلاق اولین گام برای رسیدن به جامعه‌ای امن برای کودکان است.

- اقدامات روان‌درمانی برای کودک والدینی که نیاز به مراقبت‌های روان‌شناختی دارند. چه که تحت فشار روانی شدید طلاق سلامت روانی ایشان در معرض خطر است.
- آموزش به والدین در خصوص نحوه مواجهه با کودک در فرایند طلاق
- مشروط کردن طلاق به گذراندن دوره‌های آموزشی والدگری طلاق
- تغییر قوانین و افزایش سهم شنیدن نظرات کودک در فرایند طلاق
- در انتها جا دارد به محدودیتهایی که بر سر راه پژوهش قرار گرفت اشاره شود. یکی از عمده‌ترین موانع دسترسی مشکل به گروه هدف با توجه به مراحل مجوز گرفتن از آموزش و پرورش و سخت‌گیری این نهاد بود. از سوی دیگر پژوهشگر ملزم به دریافت رضایت والدین کودکان برای مصاحبه بود که در برخی موارد با وجود تمایل کودک، والدین برای انجام این کار رضایت نمی‌دادند.
- اگرچه صحبت کردن در مورد فرایندهای طلاق اغلب منجر به تخلیه هیجانی کودک می‌شود اما در برخی موارد یادآوری این خاطرات برای کودکان مشکل است و تابو بودن مسئله طلاق در جامعه، مانع برخی کودکان جهت مشارکت یا بیان شفاف مسائل می‌شد.

### ملاحظات اخلاقی پژوهش:

پیش از هر چیز از کلیه افرادی که در این پروژه ما را یاری کردند تشکر می‌کنم. این مقاله مستخرج از رساله دکتری محبوبه حامد با مشاوره همه‌جانبه به‌ویژه روش‌شناختی دکتر محمد سعید ذکائی است که از سوی وزارت ورزش و جوانان موردحمایت مالی قرار گرفت اما محتوی هیچ‌گونه وابستگی به هیچ سازمان و نهادی ندارد. هیچ‌گونه تعارض منافعی بین

نویسندگان این مقاله وجود ندارد. تمامی اعضای نمونه پژوهش، با رضایت کامل خود و والدینشان در طرح حضور داشتند و هرکدام از اعضا در خصوص خروج از پژوهش در هر مرحله آن آزادی و اختیار تام داشته‌اند. همچنین اصل گمنامی در خصوص تمامی اعضای نمونه رعایت شده است. از سوی دیگر نظر به اینکه اعضای نمونه پژوهش کودک بودند، هر زمانی که پژوهشگر احساس می‌کرد مصاحبه‌شونده از مرور خاطرات یا بیان آن تحت فشار روانی قرار گرفته‌اند از ادامه مصاحبه صرف‌نظر کرده است.

- Amato P.R., Keith B. (1991). "Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis". *Journal of Marriage and the Family*, 53, 43-58.
- Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 23-38.
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of marriage and family*, 62(4), 1269-1287.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 43-58.
- Amato, P.R. (1993) "Theories, Hypotheses, and Empirical Support" <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>
- Brown, O., Howcroft, G., & Jacobs, T. (2009). The coping orientation and resources of teachers educating learners with intellectual disabilities. *South African Journal of Psychology*, 39(4), 448-459.
- Darvize, Z. (1992).. The effects of divorce on the physical - emotional - economic, social status of high school girls in Tehran province. *Journal of Humanities, Al-Zahra University*. 9 and 10. pp. 61-68.
- Gardner, R. A. (2002). Parental alienation syndrome vs. parental alienation: Which diagnosis should evaluators use in child-custody disputes? *American Journal of Family Therapy*, 30(2), 93-115.
- Giddens, A. (2009). *Sociology*; Cambridge: Malden Mass.: Polity Press, 2009
- Giddens. A. (2015). *Sociology*. Traslated by Chavoshian, H. published by Nashr-e Ney.
- Marotta, A. B. (2000). The effects of post-divorce family therapy on children. Texas Tech University in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of Philosophy.
- Marshall, S. K., & Lambert, J. D. (2006). Parental mattering: A qualitative inquiry into the tendency to evaluate the self as significant to one's children. *Journal of Family Issues*, 27(11), 1561-1582
- McCubbin, H. I., & Patterson, J. M. (1983). The family stress process: The double ABCX model of adjustment and adaptation. *Marriage and Family Review*, 6, (17-36), (2/.
- Neuman, M. Gary & Romanowsk, P. (2006.a) "Helping your kids cope with divorce the sandcastles way" volume 1. Translated by Forod,F. published by Saberin.

- Neuman, M. Gary & Romanowsk, P. (2006.b) "Helping your kids cope with divorce the sandcastles way". volume 2. Translated by Forod,F. published by Saberin.
- Plooy, JC du (2013). "Adults' experience of coping with parental divorce during childhood:A phenomenological perspective". Thesis for the degree Doctor Philosophiae in Psychology at the Potchefstroom Campus of the North-West University
- Schultz, Duane P. & Schultz, Sydney Ellen (2011) "Theories of personality". Translated by Yahyai, Seied mohamad.Iran. published. 8 th ed. published by Viraiesh.
- Sharifi Daramadi, P. (2010). "Comparison of mental health status of divorced and orphaned adolescents and normal ages between 15 and 18 years in Isfahan. Journal of Psychology and Educational Sciences. New period of the sixth year of summer 1389, number 17. Pages 71 - 98.
- Yahyazadeh, H. & Hamed, mahboube. (2015) "Children of Divorce Issues in Iran and Related Interventions: A Meta-Analysis of Existing Articles. Bi-Quarterly Journal of Women and Family Studies. Al-Zahra University Women's Research Institute, Volume 3, Number, Pages 91-120.Autumn and Winter 94